

A vallásszabadság eszméjének megjelenése az ókori Rómában

A klasszikus görög-római civilizáció alapvető jellemzői közé tartozott a vallás, a jog és a politika szoros összefonódása. A politikai közösség által tisztelt istenek létezésének tagadása az antik városállamokban súlyos bűncselekménynek minősült.² Az athéniak Anaxagoraszt († Kr. e. 428 k.) kis híján kivégezték, mikor megtudták róla, hogy az általuk istenként tisztelt Napot csupán izzó ércötömegnek tekinti.³ De az ókori görögök nemcsak azokat sújtották büntetéssel, akik nyíltan tagadták egy általuk istenségnek tekintett entitás isteni mivoltát, hanem már azokat is, akik kételkedtek az istenek létezésében. Cicero szerint az abdériai Prótagoraszt († Kr. e. 410 k.), „aki a maga korában talán a legjobb szofista volt, az athéniak parancsára azért száműzték a városból, fosztották meg vagyonától, s égették el nyilvánosan még a könyvét is, mert ezt illesztette műve elejére: »Az istenekről nem mondhatom sem azt, hogy vannak, sem azt, hogy nincsenek.«”⁴

Athén polgárainak tartózkodniuk kellett az idegen istenek kultuszától, s városuk régi istenei helyett vagy mellett nem kezdhettek el új isteneket imádni. Josephus Flavius azt írja az athéniakról, hogy „Ninoszt, a papnőt megölték, mivel valaki azzal vádolta, hogy idegen istenek misztériumait követte; márpedig ezt náluk törvény tiltotta, s az idegen istenek kultuszának bevezetésével szemben a halált tartották méltó büntetésnek.”⁵ A Kr. e. 399-ben halálra ítélt Szókratészt azzal vádolták, hogy új daimónok működésében hisz a város által tisztelt istenek helyett.⁶ Valószínűleg e konzervatív vallási szemlélet miatt mondta azt Szent Pál az athéniaknak, hogy – új istenek helyett – azt az Istent hirdeti nekik, akit ők „ismeretlen istenként” tisztelnek, s akinek ilyen néven már oltárt is emeltek.⁷

Az ősi római vallás szigorú államvallás volt. Plutarkhosz szerint Rómában a pontifex maximus „felügyelete nemcsak a nyilvános szertartásokra, hanem a magánemberek áldozataira is kiterjedt. Meg kellett akadályoznia, hogy bárki megszegje vagy megmásítsa az ősrégi szokásokat, és ő adott felvilágosítást, hogyan kell imádni és kiengesztelni az isteneket.”⁸ Livius is említést tesz róla, hogy Numa Pompilius, Róma második királya, a vallási szertartások felügyeletét a főpap hatáskörébe utalta, „hogy a nép tudja, kihez kell tanácsért fordulnia, s hogy az istenek tiszteletét se a hazai vallás elhanyagolása, se idegen szokások behozatala meg ne zavarja.”⁹

Livius a Kr. e. 5. század utolsó éveinek római történéseiről beszámolva azt írja, hogy egyesek „jósnak adva ki magukat, az áldozati szertartások számtalan új módját vezették be a magánosok házaiban, míg végül az egész közösséget érintő gyaláztatról tudomást szereztek az állam vezetői is, hiszen az utcán, a szentélyekben egyebet sem láttak, mint idegen, az istenek

¹ Intézetigazgató egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jогtörténeti és Jogelméleti Intézet.

² Érthető, hogy a városállam lakói minden eszközzel védték az isteneiket, hiszen hitük szerint az isteneik védelmezték őket. Ahogy Garnsey írja, „The polis protected its gods because the gods protected the polis.” Lásd Garnsey, Peter: *Religious Toleration in Classical Antiquity*, 3. o. In *Persecution and Toleration* (ed.: W. J. Sheils), Basil Blackwell, Oxford, 1984, 1-27. o.

³ Josephus Flavius: *Apión ellen* 2,37 (Hahn István ford.).

⁴ Cicero: *Az istenek természete* 1,23 (Havas László ford.).

⁵ Josephus Flavius: *Apión ellen* 2,37 (Hahn István ford.).

⁶ Vö. Platón: *Szókratész védőbeszéde* 11.

⁷ Vö. *ApCsel* 17,23.

⁸ Plutarkhosz: *Numa* 9 (Máthé Elek ford.).

⁹ Livius 1,20 (Kiss Ferencné ford.).

kiengesztelésére alkalmatlan szertartásokat. Meghagyták tehát az aediliseknek, gondoskodjanak róla, hogy csakis a római isteneket tisztelje a nép, mégpedig nem idegen, hanem a hazai szertartások szerint.”¹⁰

Szintén Liviusnál olvashatjuk, hogy Kr. e. 212-ben, a második pun háború idején, rendkívül elszaporodtak Rómában az idegen eredetű vallási szokások. Idővel „már nemcsak titokban, otthonuk négy fala közt hanyagolták el a római szertartásokat, de a nyilvános helyeken, a Forumon és a Capitoliumon is tömegesen lehetett látni asszonyokat, akik már nem az ősi módon áldoztak és imádkoztak az istenekhez. [...] S minthogy ez az eltévelyedés szemmel láthatóan már túlságosan elhatalmasodott ahhoz, hogy kisebb rangú tisztviselők is meg tudják szüntetni, a senatus M. Aemilius városi praetort bízta meg, hogy szabadítsa meg a népet ezektől a babonáktól. Ő a népgyűlésen felolvasta a senatus határozatát, s elrendelte, hogy mindenki, akinél jóskönyvek, imaformák vagy áldozati előírások vannak, szolgáltatassa be neki ezeket a könyveket s bármilyen egyéb ilyenfajta írást április kalendaejéig, és senki se mutasson be áldozatot nyilvános vagy felszentelt helyen új vagy külföldi szertartás szerint.”¹¹

Kr. e. 186-ban Postumius Albinus consul többek között a következőkre hívta fel polgártársai figyelmét a bacchanaliák ügyében tartott népgyűlésen: „Hányszor bízták meg atyáink és nagyatyáink korában a főtisztviselőket azzal a feladattal, hogy tiltsák meg a külföldi szertartásokat, s tiltsák ki az áldozókat és jóvendőmondókat a Forumról, a circusból és a Városból; kutassák fel és égessék el a jóskönyveket, s tiltsanak meg minden, nem a római szokásokat követő áldozati előírást. Mert ezek az isteni és emberi jog minden területén oly rendkívül jártas emberek úgy vélték, semmi sem gyengíti jobban a vallásos érzést, mint ha az áldozatot nem hazai, hanem idegen szertartás szerint mutatják be.”¹²

A külföldi szertartások terjedésének feltartóztatása tehát a legfontosabb állami feladatok közé tartozott.¹³ Ennek ellenére Róma a köztársaság korában számos idegen isten kultuszát átvette. Az ilyen eljárások mögött azonban – amint arra Peter Garnsey rámutatott – soha sem vallási türelem állt: az ellenséget védő istenek kultuszának átvétele a római expanzió sikerének érdekében történt.¹⁴ Ahogy Thomas Köves-Zulauf írja, „a rómaiaknak volt erre egy szakkifejezésük, evocatio, szó szerint ’kihívás’; ezzel jelölték egy ostromlott város védőistenének az átesábítását a saját oldalukra azáltal, hogy az istennek gazdagabb kultuszt helyeztek kilátásba saját városukban, mint amilyenben az ellenség városában részesült. [...] Az evocációban papoknak kellett közreműködniük. Még a város megrohamozása előtt kellett lefolytatni, azaz az istennek a döntő harc időpontjában, legalábbis virtuálisan, már a rómaiak oldalán kellett állnia; különben egy isten ellen folyt volna a harc, s ez elkerülendő volt. Hiszen az egész rítus tulajdonképpen célja az ellenséges várost isteni védelmétől megfosztani, s ezáltal megtenni a döntő lépést elpusztításához.”¹⁵

Fentebb láthattuk, hogy mind a görögök, mind a rómaiak elégették azokat a könyveket, amelyeket vallási szempontból veszélyesnek ítélték. A vallási tanokat tartalmazó művek „cenzúrázása”, esetleges elkobzása és megsemmisítése az ókori világban bevett

¹⁰ Livius 4,30 (Kiss Ferencné ford.).

¹¹ Livius 25,1 (Muraközy Gyula ford.).

¹² Livius 39,16 (Muraközy Gyula ford.).

¹³ Vö. Bajánházy István: Az antik Róma vallási rendszere, 13. o. In Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politica, Vol. 31, 2013, 7-30. o.

¹⁴ Garnsey: i. m. 6-7. o.

¹⁵ Köves-Zulauf, Thomas: Bevezetés a római vallás és monda történetébe. Telosz Kiadó, Budapest, 1995, 101-102. o. Így vették át a rómaiak Iuno Regina istennő kultuszát Veii lerombolásakor (Kr. e. 397-ben), Vortummus isten kultuszát Volsinii elfoglalásakor (Kr. e. 264-ben), Minerva és Iuno Quiritis istennők tiszteletét Falerii elestekor (Kr. e. 241-ben) és Caelestis istennő kultuszát Karthago megsemmisítésekor (Kr. e. 146-ban). Az evocatio rítusáról lásd még Nótári Tamás: Evocatio és excantatio. In Jogelméleti Szemle, 2005/2. szám; Guittard, Charles: Rome et les dieux des autres: tolerance, intolerance, dieux nouveaux et anciens, 37-40. o. In Ursula Tóth (ed.): Hereditas Litteraria Totius Graeco-Latinitatis II. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014, 31-43. o.

gyakorlatot képezett.¹⁶ Livius szerint Kr. e. 181-ben a Ianiculum domb tövében, egy Lucius Petilius nevű állami írnok telkén az ott dolgozó munkások – miközben mélyebben leástak a földbe – két nagy kőládát találtak. Az egyik ládában „két, egyenként hét-hét könyvet tartalmazó, viaszos fonállal összekötött köteg volt; ezek nemcsak sértetlenek voltak, de szinte egészen újnak látszottak.” Mikor erről Quintus Petilius városi praetor tudomást szerzett, elkérte a könyveket, hogy elolvashassa. „Mikor a könyvek tartalmát áttekintve megállapította, hogy ezek nagy része romboló hatású lenne a vallási hagyományokra, közölte Petiliusszal, hogy el fogja őket égetni.” A praetor – a senatus jóváhagyásával – így is cselekedett: „a Comitiumon az oltárszolgák tüzet raktak, s a könyveket a nép szeme láttára elégették.”¹⁷

Cicero is a régi, konzervatív vallási szemléletet képviselte. A törvényekről (*De legibus*) szóló művében a következőket jegyezte meg: „Senkinek ne legyenek külön istenei, se újak, se idegenek, csakis olyanok, akiket a közösség elfogadott; magánemberként azokat az isteneket tiszteljék, akiknek tiszteletét őseiktől a szokás alapján átvették.”¹⁸ Ez az alapszemlélet a principátus korában is tovább élt. Cassius Dio szerint Maecenas azt tanácsolta Augustusnak, hogy büntesse meg azokat, akik idegen vallási szertartásokat vezetnek be Rómában.¹⁹ A császár e tanácsot megfogadva Kr. e. 28-ban megtiltotta, hogy a pomeriumon, vagyis a Város szent határán belül egyiptomi szertartásokat végezzenek.²⁰ Néhány évvel később e tilalom hatályát Agrippa a Várostól egy mérföldön belül fekvő területekre is kiterjesztette.²¹ Suetonius szerint Tiberius is hasonló valláspolitikát követett: „Az idegenből behozott szertartásokat, az egyiptomi és zsidó vallás betartását elnyomta; az effajta babonák hívőit kényszerítette, hogy a szertartásukhoz való ruházatukat és kegyzsereiket elégecsék.”²² Fontos kiemelnünk, hogy a római polgárokat a tartományokban alapított coloniáikban sem illette meg a vallás szabad megválasztásának joga. Ez jól kitűnik azoknak a szavaiból, akik Filippi előljárói előtt a következő vádat fogalmazták meg Pál apostol és társa, Szilas ellen: „Ezek a zsidó emberek zavart keltenek városunkban, olyan szokásokat hirdetnek, amelyeket mi – rómaiak lévén – nem fogadhatunk el, és nem követhetünk.”²³

Az, hogy a kereszténység új és idegen eredetű vallás volt, egyértelműen hozzájárult elítéléséhez. Tacitus Iudaeából származó mételynek nevezi a kereszténységet,²⁴ Suetonius megfogalmazása szerint pedig Nero „halálbüntetést szabott a keresztényekre, erre a káros, új babonának hódoló népségre...”²⁵

Az ifjabb Plinius helytartó 112-ben – a Traianus császárnak írt beszámolója szerint – csak azokat mentette fel a kereszténység vádja alól, akik megtagadták előtte a Krisztusba vetett hitüket és ezt pogány áldozatbemutatással is megerősítették: „Akik kijelentették, hogy nem keresztények, és nem is voltak azok, amennyiben útmutatásom szerint az istenekhez fohászkodtak, és képmásod előtt, amelyet erre a célra az istenszobrokkal együtt odaállítottam, tömjén- és boráldozatot mutattak be, azonkívül káromolták Krisztust – márpedig az igazi keresztények ilyesmire állítólag semmi áron sem kényszeríthetők –, azokat elbocsátottam.”²⁶ A császár ezt az eljárást válaszelevelében helyesnek ítélte.²⁷

¹⁶ Vö. Forbes, Clarence A.: *Books for the Burning*, 118. o. In *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 67, 1936, 114-125. o.

¹⁷ Livius 40,29 (Muraközy Gyula ford.).

¹⁸ Cicero: *A törvényekről* 2,8,19 (Simon Attila ford.).

¹⁹ Cassius Dio 52,36.

²⁰ Cassius Dio 53,2.

²¹ Cassius Dio 54,6.

²² Suetonius: *Tiberius* 36 (Kiss Ferencné ford.).

²³ *ApCsel* 16,20-21 (Gál Ferenc – Kosztolányi István ford.).

²⁴ Tacitus: *Évkönyvek* 15,44.

²⁵ Suetonius: *Nero* 16 (Kiss Ferencné ford.).

²⁶ Plinius: *Levelek* 10,96 (Borzsák István ford.).

²⁷ Plinius: *Levelek* 10,97 (Borzsák István ford.).

A keresztényüldözések idején tehát Krisztus követőit arra igyekeztek kényszeríteni, hogy tagadják meg hitüket és vegyenek részt a római államvallás gyakorlásában. Ebben az időszakban léptek fel azok a keresztény hitvédők, akiknek a műveiben megjelent a vallásszabadság gondolata, mely merőben új eszmét jelentett a Római Birodalom szellemi világában. Erről az eszméről a keresztény apologétákat megelőzően még senki nem értekezett elvi alapon.²⁸

A karthágói születésű Tertullianus (160 k.–220 k.) több írásában is rámutatott arra, hogy a keresztényekkel szemben alkalmazott vallási kényszer teljesen értelmetlen, hiszen az istenségnek nem telhet kedve olyan tiszteletben, mely nem szabad elhatározáson alapszik. A 197 körül írt, híres Védőbeszédében (Apologeticum) erről a következőket jegyzi meg: „vizsgáljátok meg, vajon nem a vallásgyalázás vádjába torkollik-e, ha elveszítitek a vallás szabadságát (adimere libertatem religionis) és megtiltjátok, hogy valaki maga válassza meg istenségét (et interdicere optionem divinitatis) s így nem szabad imádnom, akit én akarok (ut non liceat mihi colere quem velim), de kényszerítenek annak imadására, akitől borsózik a hátam (sed cogar colere quem nolim)? Senkinek sincs ínyére, ha valaki ímmel-ámmal, akarata ellenére tiszteli, még az embernek sem.”²⁹ Majd később ehhez hozzáteszi: „elvetemültségnek tűnik, ha szabad embereket akaratauk ellenére áldozatra kényszerítenek (az istentiszteleti ténykedéshez egyébként is lám készséges lelkületet ajánlanak) s minden bizonytalansággal számít, ha valakit mások tuszkolnak az istenek imadására, akiknek a maga érdekében teljesen önként kell az embernek hódolnia...”³⁰

211-től 213-ig Scapula volt Africa provincia proconsulja, aki kegyetlenül üldözte a keresztényeket. A helytartónak Tertullianus külön könyvet írt (Ad Scapulam), melyben a következőket hangsúlyozta: „Ti állítjátok, hogy több isten is van, ezeket mi démonoknak ismerjük. Mindazonáltal az emberi jogból és a természetes szabadságból fakad, hogy mindenki azt imádja, amit jónak lát (tamen humani iuris et naturalis potestatis est unicuique quod putaverit colere), az egyik vallása nem árt, nem használ a másikénak. De nem is a vallás kikényszerítése a vallás feladata (sed nec religionis est cogere religionem), melyet önkéntesen (sponte) kell elfogadni, nem erőszakkal (non vi), amikor még az áldozatok is önkéntes lélekből kívánatosak (cum et hostiae ab animo libenti expostulentur). Ezért, ha minket az áldozatbemutatásra kényszeríttek, semmit sem nyújtotok isteneiteknek, hisz nem kérnek a kikényszerített áldozatokból, hacsak nem nagyon sóvárok; Isten azonban nem mohó.”³¹ E máig ható gondolatok kiemelkedő jelentőségűek a vallásszabadság eszméjének történetében.

Mint láthatjuk, a vallásszabadság (libertas religionis) Tertullianusnál alapvetően kényszertől való mentességet jelent. A vallásszabadság tartalma elsődlegesen és negatív megközelítésben ma is ugyanezt jelenti.³² Külön kiemelést érdemel, hogy Tertullianus a vallás szabad megválasztását emberi jognak (ius humanum) nevezi,³³ mely a természetnél

²⁸ Többek között Wallace is megállapítja e tényt: „A principled defense for religious toleration did not appear until the writings of Christian thinkers near the end of the second century.” Lásd Wallace, E. Gregory: Justifying Religious Freedom: The Western Tradition, 500. o. In Penn State Law Review, Vol. 114, No. 2, 2009, 485-570. o.

²⁹ Tertullianus: Védőbeszéd 24,6 (Városi István ford.). Vö. Wallace: i. m. 502-504. o.

³⁰ Tertullianus: Védőbeszéd 28,1 (Városi István ford.).

³¹ Tertullianus: Scapulához 2,2 (Ványó László ford., kis módosítással). Vö. Hartog, Paul: Religious Liberty and the Early Church, 64-65. o. In Detroit Baptist Seminary Journal, Vol. 17, 2012, 63-77. o.; Marcos, Mar: The Debate on Religious Coercion in Ancient Christianity, 4-7. o. In Chaos e Kosmos, Vol. 14, 2013, 1-16. o.; Leppin, Hartmut: Christianity and the Discovery of Religious Freedom, 68-69. o. In Rechtsgeschichte – Legal History, No. 22, 2014, 62-78. o.

³² Vö. Gáspár Csaba László: A vallásszabadságról: római katolikus nézőpontból, 105. o. In Fundamentum, 1999/2. szám, 105-116. o.; Kuminetz Géza: Egy tomista jog- és állambölcselet vázlatja I. Szent István Társulat, Budapest, 2013, 590. o.

³³ Vö. Gájer László: XIII. Leó pápa megnyilatkozásainak filozófiatörténeti előzményei (különös tekintettel a vallásszabadságra). PhD-értekezés, PPKE-HTK, Budapest, 2013, 29. o.; Taliaferro, Karen: The Possibility of Religious Freedom. Early Natural Law and the Abrahamic Faiths. Cambridge University Press, Cambridge,

fogva mindenkit megillet anélkül, hogy azt állami törvénynek külön ki kellene mondania. A vallásszabadság joga tehát a természetjog (ius naturale) intézménye. A katolikus egyház mai álláspontja e nézettel tökéletesen összeeseng.³⁴

Arra a kérdésre, hogy miért a keresztény apologétáknál jelent meg először a vallásszabadság eszméje, a következő választ adhatjuk. Vargha Dezső megállapítása szerint a rómaiak fennhatósága alatt „minden túrt vallásnak két jellegzetes vonással kellett bírnia: réginek és nemzetinek kellett lennie...”³⁵ Ha a zsidó vallást támadás érte (vagy támadás fenyegette), a zsidók vallási szokásaik és hagyományaik ősiségére,³⁶ és a rómaiaktól kapott nemzeti privilégiumaikra hivatkoztak.³⁷ Mindez kellő védelmet biztosított számukra, nem szorultak rá arra, hogy vallásuk védelmében új eszmét alakítsanak ki. A kereszténység ezzel szemben új vallás volt és nemzetek felett álló. A keresztényeknek ezért egy új eszmét kellett megteremtenuik hitük védelmében.

Mint fentebb láthattuk, a római állam már a kereszténység megjelenése előtt is fellépett azon polgárai ellen, akik új, illetve idegen vallási kultuszokat kezdtek ápolni. E polgárok azonban nem utasították el a római államvallást, csak a római istenek mellett más isteneket is tiszteltek, illetve a hagyományos római szertartások mellett más vallási rítusokat is végeztek. Ezeknek a polgároknak a vallási magatartását viszonylag könnyen vissza lehetett szorítani a kívánt határok közé. Azok ezzel szemben, akik keresztény hitre tértek, teljesen elszakadtak az államvallástól, és közülük sokan semmi áron nem voltak hajlandóak ahhoz visszatérni. A keresztények üldözése az ókor legnagyobb vallásüldözése volt, mely tömegeket érintett, tartósan és kegyetlenül folyt. E hosszú időszak alatt a műveltebb körökben is terjedt a kereszténység, a műveltebb hívek közül pedig egyre többen a filozófiai tudásukat is igyekeztek felhasználni hitük védelmében.

Itt felmerül a kérdés: hogyan jutott Tertullianus arra az álláspontra, hogy a vallás szabad megválasztásának joga az állam jogalkotásától függetlenül létező emberi jog? Tudomásom szerint a szakirodalom még mindig adós e kérdés kielégítő tisztázásával.³⁸ Az köztudott, hogy Tertullianus a műveiben igen gyakran hivatkozik a sztoikus filozófusok nézeteire.³⁹ Ez arra enged következtetni, hogy az általunk vizsgált megállapításához is sztoikus alapokon jutott el. Feltehetőleg ezt a gondolatmenetet követte: (1) alapvető szinten az egész emberi nem összetartozik;⁴⁰ (2) vannak dolgok, melyeket a természetjog szerint senkivel szemben nem szabad elkövetni;⁴¹ (3) ezek szerint vannak olyan jogok, melyek a

2019, 105. o.

³⁴ Vö. Gáspár: i. m. 105. o.; Kuminetz: i. m. 594. o.

³⁵ Vargha Dezső: A kereszténység jogi helyzete a Római Birodalomban, 585. o. In Hittudományi Folyóirat, Vol. 12, 1901, 521-601. o.

³⁶ Amikor Caligula elrendelte, hogy szobrát állítsák fel a jeruzsálemi templomban, a zsidók e szavakkal tiltakoztak: „inkább örömmel elviselünk minden szenvedést, csak ősi törvényünket ne sértse meg senki sem” (Josephus Flavius: A zsidók története 18,8,2; Révay József ford.). Tacitus a zsidó vallással kapcsolatban megjegyzi: „ezeket a szokásokat, bármiképpen honosodtak is meg, a régiség védi” (Korunk története 5,5; Borzsák István ford.).

³⁷ Josephus Flavius nem kis nemzeti büszkeséggel idézi szó szerint azokat a rendeleteket, melyek a zsidó népnek – szolgálataik jutalmaként – különböző privilégiumokat biztosítottak (A zsidók története 14,10,2-26; 14,12,3-6; 16,6,2-7; 19,5,2-3; 19,6,3).

³⁸ „We do not know what Tertullian’s sources were in his arguments in favour of religious freedom...” – írja Marcos: i. m. 5. o.

³⁹ Tertullianus és a sztoicizmus kapcsolatáról részletesen lásd Colish, Marcia L.: The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages II.: Stoicism in Christian Latin Thought through the Sixth Century. E. J. Brill, Leiden, 1985, 9-29. o.; Pap, Levente: Stoic Virtues in Tertullian’s Works and their Relation to Cicero. In Acta Universitatis Sapientiae, Philologica, Vol. 6, No. 2, 2014, 7-16. o.

⁴⁰ Seneca például egyik levelében a következőket írja: „egy nagy testnek vagyunk tagjai. A természet rokonokként hozott bennünket világra, amikor ugyanabból és ugyanarra szült. Ó oltott belénk kölcsönös szeretetet és tett társakká bennünket” (Erkölcsi levelek 95,52; Németh András ford.).

⁴¹ Szintén Seneca írja egy másik helyen, a rabszolgákkal szembeni kegyetlenkedést elítélve: „vannak dolgok,

természettől fogva mindenkit megilletnek; (4) a vallás szabad megválasztásának joga is e jogok közé tartozik. Tertullianus tehát véleményem szerint annyit tett, hogy a negyedik megállapítással kiegészítette a korábbi sztoikus tételeket.

A keresztények magatartásával kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy miközben teljesen elszakadtak az államvallástól, továbbra is a politikai közösség tagjai kívántak maradni. Az apologéták ezért elsősorban azt kívánták igazolni (annak nyomtatékosítására törekedtek), hogy a keresztények vallási függetlenségük ellenére továbbra is hűséges alattvalói a Római Birodalomnak: a pogány istenek tiszteletén és a császár istenként való imádásán kívül minden állami törvényt betartanak, pontosan megfizetik az adót és teljesítik egyéb alattvalói kötelezettségeiket.⁴² A bálványimádásról (De idololatria) szóló művében Tertullianus mindezt így összegezte: „mindenben engedelmességnünk kell az apostol parancsa szerint az előljáróknak, hivatalnokoknak, fejedelmeknek és hatalmaknak, de a fegyelem határain belül, addig, amíg a bálványimádástól távol tudjuk tartani magunkat.”⁴³

E tertullianusi szövegben szereplő apostol nyilvánvalóan Szent Pál, aki az államhatalommal szembeni engedelmességre szólította fel a keresztényeket azon az elvi alapon, hogy minden hatalom Istentől származik.⁴⁴ A keresztények magatartását emellett az a közismert jézusi parancs határozta meg leginkább, mely világosan elválasztotta egymástól a politikai és a vallási kötelezettségek irányát: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené!”⁴⁵ Vagyis légy hű alattvaló (ma úgy mondanánk: törvénytisztelő polgár), de tégy különbséget a császár és az Isten között, s a legmélyebb vallási hódolatot csak az utóbbinak add meg.⁴⁶

A hitvédők igyekezete sokáig teljesen hatástalan maradt. Decius császár 249 végén vagy 250 elején a birodalom minden lakosa számára kötelezővé tette az áldozatbemutatót. E rendeletre többek között Szent Pioniosz aktájában találhatunk utalást: „Mindannyian ismeritek a császár rendeletét, megparancsolta, mutassátok be az áldozatot az isteneknek.”⁴⁷ Szent Cyprianus (200 k.–258), Karthágó vértanúságot szenvedett püspöke értetlenkedését és megdöbbenését fejezte ki a keresztények kegyetlen kínzása kapcsán, és rámutatott arra, hogy a vallási meggyőződés változását nem erőszakkal és a test megtörésével kell elérni, hanem szellemi úton az ész érveivel: „Mi ez a csillapíthatatlan hóhér-örjögés, a kegyetlenkedésnek ez az olthatatlan vágya? ...minek fordulsz te a testi törekenységhez, miért harcolsz a földi test gyöngeségével? A lélek erejével ütközz meg, a szellem erényeit törd meg, a hitet rontsd le, győzz a vitában, ha tudsz, győzz az ésszel!”⁴⁸

Mint tudjuk, Diocletianus császár 304 elején szintén elrendelte, hogy a birodalom minden lakosa mutasson be áldozatot a római istenek tiszteletére: Eusebiosz megfogalmazása szerint „előírták, hogy mindenkinek minden egyes városban tömegesen kell

melyeket az élőlények közös joga (commune ius animantium) nem enged megtenni egy másik ember ellen” (A nagylelkűségről 1,18,2; Szőke Ágnes ford.).

⁴² Az adófizetési kötelezettség teljesítésével kapcsolatban lásd pl. Szent Jusztinosz: I. Apológia 17,1; Tatianosz: Beszéd a görögök ellen 4,2; A szeilliumi vértanú aktája 6.

⁴³ Tertullianus: A bálványimádásról 15,8 (Vanyó László ford.).

⁴⁴ Róm 13,1.

⁴⁵ Mt 22,21 (Gál Ferenc – Kosztolányi István ford.). Vö. Mk 12,17; Lk 20,25.

⁴⁶ Mindezek a gondolatok így jelennek meg Antiokhiai Szent Theophilosz püspök 182 körül írt hitvédő munkájában: „Tőlük [ti. a pogány isteneknél] jobban tisztelem én a császárt, jöllehet nem imádom, hanem imádkozom érte. Istent imádom, a valódi és igazi Istent, tudván, hogy a császár is tőle van. Így szólsz hozzám: »Miért nem imárod az uralkodót?« – Mert nem azért lett császár, hogy imádják, hanem hogy törvényes tisztelettel illessék. Nem isten ő, hanem ember, akit Isten rendelt, de nem azért, hogy imádják, hanem hogy igazságosan ítéljen” (Három könyv Autolükoszhoz 1,11; Orosz László ford.). Vö. Perendy László: Antiokhiai katekézisz a II. század végén. Theophilosz püspök munkássága. Jel Kiadó, Budapest, 2012, 215-216. o.

⁴⁷ Szent Pioniosz presbiter és társai vértanúsága 3 (Vanyó László ford.).

⁴⁸ Szent Cyprianus: Demetrianushoz 13 (Vanyó László ford.). Vö. Hartog: i. m. 66. o.

áldoznia és italáldozatot bemutatnia a bálványoknak.”⁴⁹ A 304-ben kivégzett Szent Crispina vértanúságáról szóló irat szerint Anullinus proconsul e szavakkal fenyegette meg Crispinát: „Tehát nem fogadod el ezeket az isteneket? Pedig kényszer hatására be fogod mutatni szolgálodat, hogy élve juthass el a vallásosságra.” Crispina erre ezt felelte: „Nem áhítat az, amit akaratom ellenére csikarnak ki.”⁵⁰

Lactantius (250–317?) – aki Tertullianushoz és Szent Cyprianushoz hasonlóan Észak-Afrika szülőtte volt – az Isteni tanítások (*Divinae institutiones*) című fő művében szintén rámutatott arra, hogy a pogányok által alkalmazott vallási kényszer teljesen hiábavaló, hiszen azok, akiket akaratum ellenére pogány áldozat bemutatására kényszerítettek, nem veszítik el keresztény hitüket, sőt, az ilyenek az elszenvedett kínzások miatt még jobban gyűlölik a pogány isteneket, s amint a kényszer megszűnik, azonnal visszatérnek keresztény testvéreikhez.⁵¹ Tertullianushoz hasonlóan úgy vélte, hogy a vallás megválasztásának az ember szabad akarattal meghozott döntésének kell lennie, s ezért felháborodva tette fel a kérdést: „Ki olyan arcátlan és felfuvalkodott, hogy megtiltsa, hogy szememet az égre emeljem, ki róhatna rám olyan kötelezettséget, hogy tiszteljem azt, amit nem akarok, vagy hogy ne tiszteljem azt, amit akarok? Mi maradna meg nekünk, ha egy kívülálló kénye-kedve még azt is elvenné tőlünk, amit szabad akarattal kell tenni?”⁵²

Lactantius szerint a vallás gyakorlása, ha nem a szabad akaraton alapszik (vagyis, ha nem szívből jön), nem ér semmit: „Micsoda nemes szándékkal tévelyegnek szegények! Érzik ugyanis, hogy az emberi dolgok között nincs előbbre való a vallásnál, és azt teljes erővel védelmezni kell, ám ahogy magában a vallás kérdésében, úgy védelmezésének módjában is tévednek. A vallást ugyanis nem gyilkolással kell védelmezni, hanem az élet feláldozásával, nem örvöngéssel, hanem tűréssel, nem bűnnel, hanem hittel. Az előbbieket a gonoszok jellemzői, az utóbbiak a jókéi, és szükségszerű, hogy a vallás a jóról szól, nem pedig a rosszról. Ha ugyanis a vallást vérrel, kínzással, büntetéssel akarod védelmezni, az nem védelem, hanem beszennyezés és erőszak. Semmi sem annyira szabad akarat kérdése, mint a vallás, amelyben, ha az áldozatbemutató lelke elfordul tőle, maga a vallás szűnik meg, és lesz semmivé.”⁵³

A kényszer hatására bemutatott áldozat Lactantius szerint senkinek a javát nem szolgálja: „Szívesen megkérdezném tőlük, kinek gondolnak elsősorban kedvezni azzal, hogy embereket akaratum ellenére az áldozatra kényszerítettek. Azoknak, akiket erre kényszerítettek? Hiszen nem jótétemény ráerőltetni valamit arra, aki vonakodik azt megtenni. »De hát akkor is gondoskodnunk kell róluk, ha nem akarják, hiszen nem tudják, mi a jó.« De akkor miért bántalmazták, gyötrik, kínozzák azokat, akiknek a javát akarják? Honnan van az a kegyetlen kegyesség, hogy nyomorúságos módon vagy elveszejtik, vagy megnyomorítják azokat, akikről gondoskodni óhajtanak? Vagy talán az isteneknek akarnak kedvükben járni? Nem áldozat az, amit valakitől akarata ellenére csikarnak ki. Ha nem önként és szívből történik, akkor káromlás, mert az embereket száműzetéssel, jogtalanságokkal, börtönnel, kínzásokkal terelik az áldozathoz.”⁵⁴

Az embereket Lactantius szerint nem erőszakkal kell kényszeríteni a vallás követésére, hanem észérvekkel kell meggyőzni arról, hogy az adott vallás helyes és követni érdemes: „Álljanak ki a nyilvánosság elé papjaik és főpapjaik, a flamenek és a madárjósok, az áldozókirályok, vallásaiknak valamennyi papja és elöljárója, hívjanak össze minket tanácskozássra, buzdítsanak az istenek kultuszainak elfogadására, győzzenek meg arról, hogy

⁴⁹ Euszebiosz: A palesztinai vértanúk 3,1 (Baán István ford.).

⁵⁰ Szent Crispina vértanúsága 2,1 (Vanyó László ford.).

⁵¹ Lactantius: Isteni tanítások 5,13,8–10. Vö. Wallace: i. m. 507-509. o.

⁵² Lactantius: Isteni tanítások 5,13,18–19 (Dér Katalin ford.).

⁵³ Lactantius: Isteni tanítások 5,19,21–23 (Dér Katalin ford.).

⁵⁴ Lactantius: Isteni tanítások 5,20,5–7 (Dér Katalin ford.).

sok isten van, hogy ezek hatalma és gondviselése kormányoz mindent, mutassák meg rítusaiknak és isteneiknek eredetét és kezdetét, azt, hogyan adták át ezeket a halandóknak, fejték ki mindennek forrását és értelmét, adják elő, milyen jutalma van istentiszteletüknek, és milyen büntetés vár az isteneket megvetőkre, hogy az istenek miért akarják az emberek tiszteletét, boldog létükre mit ad nekik az emberi kegyesség. [...] Nincs szükség erőszakra és jogtalanságra, mivel a vallást nem lehet kikényszeríteni, ezt a dolgot szavakkal, nem pedig ütlegekkel kell elintézni, hogy akaratlagos legyen. Állítsák tehát csatasorba lángelméiket!”⁵⁵

A keresztényekkel szemben alkalmazott szankciók eredménytelenségét belátva Galerius császár 311-ben – röviddel halála előtt – kiadta türelmi rendeletét, melyben engedélyezte a keresztény vallás gyakorlását.⁵⁶ A rendelet hangvétele keserű; a császár kénytelen engedni az ostobaságukhoz ragaszkodó keresztényeknek, akiket nem sikerült jobb belátásra, az ősi szokásokhoz való visszatérésre bírni. Galerius halála után utódja, Maximinus Daia a türelmi rendeletet hatályon kívül helyezte és a keresztényeket újra üldözni kezdte. Maxentius szintén keresztényellenes politikát folytatott. Miután Licinius legyőzte Maximinust, Constantinus pedig győzedelmeskedett Maxentius felett, a két győztes császár 313 elején Mediolanumban tanácskozást tartott, melyen többek között valláspolitikai kérdésekben hoztak lényeges döntéseket. E tanácskozás nyomán született meg az a rendelet, melyet hagyományosan Constantinusnak tulajdonítanak és milánói ediktumnak (edictum Mediolanense) neveznek. E rendelet amellet, hogy engedélyt adott a keresztényeknek vallásuk minden zaklatástól és háborgatástól mentes, szabad és korlátlan gyakorlására, a birodalom minden alattvalójának megadta „a lehetőséget arra, hogy ki-ki szabadon követhesse azt a vallást, amelyiket akarja (liberam potestatem sequendi religionem quam quisque voluisset).” Az ünnepélyes hangvételű rendelet hangsúlyozta: „nem szabad megengedhetőnek tartanunk a szabad választás megtagadását bárkitől is, akár a keresztények hitének, akár egy olyan más vallásnak szenteli a lelkét, amelyet önmaga számára a legalkalmasabbnak ítél...”⁵⁷

A vallási kényszerítéssel elítélő és a vallás szabad megválasztásának jogát deklaráló rendelet megalkotóira minden bizonnyal meghatározó hatást gyakoroltak a keresztény apologéták, különösen Tertullianus és még inkább Lactantius gondolatai. Néhány évvel később Lactantius Constantinus egyik fiának, Crispusnak a nevelője lett a galliai Augusta Treverorumban (a mai Trierben).⁵⁸

⁵⁵ Lactantius: Isteni tanítások 5,19,10–11 (Dér Katalin ford.). Vö. Bowlin, John R.: Tolerance among the Fathers, 19-28. o. In Journal of the Society of Christian Ethics, Vol. 26, No. 1, 2006, 3-36. o.; Hartog: i. m. 65-66. o.; Marcos: i. m. 8-10. o.; Leppin: i. m. 69-70. o.

⁵⁶ Vö. Lactantius: A keresztényüldözők halála 34; Euszebiosz: Egyháztörténet 8,17,3-10.

⁵⁷ Lactantius: A keresztényüldözők halála 48 (Adamik Tamás ford.). Vö. Euszebiosz: Egyháztörténet 10,5,4.

⁵⁸ Vö. Szent Jeromos: A kiváló férfiokról 80.